

חברת הזרקור על מחזות אלוני וגורביץ'

נסים אלוני – מחזאי ובמאי (תל-אביב 1926 – 1998)

מאת פרופ' נורית יערי

ביוגרפיה תיאטרונית

חייו ויצירתו של נסים אלוני נטועים בעיר תל-אביב. בה נולד בשנת 1926, בה יצר יצירה פורייה ומגוונת במשך חמישים שנים, ובה נפטר בשנת 1998. בחייו וביצירתו היה ממעצביה המובהקים ביותר של התרבות המודרנית שצמחה בעיר החל מראשית שנות החמישים. אלוני - סופר, מחזאי, במאי ומתרגם - כתב סיפורים, מחזות, מערכונים ופזמונים לתכניות בידור רבות, שימש כמנהל אמנותי של תיאטרון "העונות" והיה במשך שנים רבות חבר הוועדה האמנותית של תיאטרון "הבימה".

אלוני החל את דרכו האמנותית בשנת 1949, כשסיפורים קצרים שכתב התפרסמו בעיתונות היומית ובכתבי-עת שונים. בשנת 1950 השתתף, עם סופרים ישראלים אחרים, בתחרות ספרותית בינלאומית שקיים העיתון ניו-יורק הרלד טריביון. הסיפור "המשורר החייל והאיכר" ששלח לתחרות, ראה אור בעיתון הארץ, ואלוני זכה בפרס הראשון, אותו חילק עם המשורר אהרון אמיר. בשנת 1957 יצא לאור ספרו *הינשוף*, ובו ארבעה סיפורים קצרים מתקופת ילדותו ובגרותו בתל-אביב. משנת 1958 ועד 1994 כתב רשימות שהתפרסמו בעיתונים ובמוספים, תכניות להצגות, הקדמות לאלבומי ציור וצילום ולתערוכות. חלקן נכללו בספרו *רשימות של חתול רחוב*.

הקריירה התיאטרונית של אלוני נפתחה עם הצגת מחזהו *אכזר מכל המלך* על במת תיאטרון "הבימה" בשנת 1953. במחזה השתמש אלוני בסיפור תנכ"י, מרד ירבעם ברחבעם וקריעת מלכות שלמה, על-מנת להעלות שאלות נוקבות בענייני דת ומדינה, שלטון ושחיתות, אמונות תפלות וחשיבה נאורה. שפת המחזה הדהדה בצליל ובמקצב את המקור, אך תבניתו והטכניקות הדרמטיות שהפעילו אותה הושפעו מן המחזאות הניאו-קלאסית. המחזה וההצגה התקבלו בהפתעה. ההצגה היתה תחילת הקשר של אלוני עם תיאטרון "הבימה", שבו הוצגו לאורך השנים מרבית מחזותיו, ועם חנה רובינא ושחקנים ותיקים אחרים, שהפכו לימים לגרעין הפעיל של "שחקני אלוני" בתיאטרון "הבימה".

לאחר הצגת *אכזר מכל המלך* יצא אלוני ללימודים, בתחילה בחוגים להיסטוריה ולתרבות צרפת באוניברסיטה העברית, ולאחר מכן אצל הבמאי ז'אן-מארי סרו בפאריס. במהלך שהותו בפאריס צפה באין-ספור הצגות תיאטרון ופגש במאים ושחקנים. בסוף שנות החמישים הוצגו על במות פאריס הקומדיות הקלאסיות של מולייר, מאריבו, פיידו, דה מוסה ובומרשה, שהועלו שוב ושוב ב"קומדי פרנסייז", לצד מחזותיהם המודרניסטיים של קוקטו, ז'ירו, סארטר, אנואי, פירנדלו וגלדרודה, ומחזות האוונגרד של ז'נה, יונסקו, בקט, אדמוב, שהדא ואראבל, שחלקם כונסו על-ידי מרטין אסלין תחת הכותרת "תיאטרון

האבסורד". באותן שנים נהג גם ה"ברלינר אנסמבל" להגיע לפאריס עם מחזותיו של ברטולט ברכט, ודעותיו של המחזאי המרקסיסט על התיאטרון, מלוות במאמרים נרחבים על תפיסתו האמנותית והחברתית, הגיעו לקהל הרחב באמצעות כתב-העת הצרפתי *Théâtre Populaire*. אלוני, שצפה בהופעת ה"ברלינר אנסמבל", התרשם עמוקות: "חמש שעות עמדתי, צפיתי בתיאטרון אחר. הייתה לי צמרמורת". לאחר ההצגה נפגש עם הלנה וייגל וביקש רשות לצפות בעבודת הלהקה. בברלין צפה בחזרות על הנפש הטובה מסצ'ואן. "שם חשתי בקדושה. כמו בכנסייה", כתב.

עם שובו ארצה בשנת 1957 התמנה לוועדה האמנותית של תיאטרון "הבימה", תפקיד שמילא לסירוגין במשך שנים ארוכות. חברים נוספים באותה ועדה היו המשורר והמתרגם ט. כרמי ומשה לזר, שהקים בשנות השבעים את הפקולטה לאמנויות באוניברסיטת תל-אביב. בשנת 1959 עלה בתיאטרון "אשנב" מחזהו הקצר של אלוני כמו *כולם (לוקאס הפחזן)* בבימויו של איזי אברהמי, במסגרת ערב מערכונים שבו הוצגו גם "בתו של מירסקי" מאת שלמה שבא, ו"עקשן לדעת" מאת יעקב בר-נתן.

בגדי המלך, אגדה תיאטרונית מודרנית על מותה של אהבת אמת בעולם חומרני המופעל באמצעות מנגנוני שלטון ופולחני חברה המרפררים לעצמם בלבד, עלה בתיאטרון "הבימה" ב-12 בדצמבר 1961, בבימויו של המחזאי. המחזה מהווה נקודת מפנה בכתיבתו של אלוני ומצויים בו, בדרגות שונות של פיתוח, מרכיבים שהפכו למאפיינים קבועים במחזותיו. בתהליך העבודה ובהצגה ניתן היה להבחין בחיבור החדשני שערך בין הכתיבה הדרמטית לבניית הדימוי הבימתי. מבחינה תיאטרונית סימן *בגדי המלך* את פתיחתה של מסורת חדשה, שאלוני הנהיג בהצגותיו בתיאטרון: שיתוף פעולה עם אמנים בעלי שפה אמנותית ייחודית, כמו יוסל ברגנר וגארי ברתיני, עבודה מסוגנת עם מיטב שחקני התיאטרון וסיום כתיבת המחזה במהלך החזרות, מתוך אמונה שהמילה מקבלת את מקומה הראוי רק כשהיא נשמעת בפני השחקן ובהקשר לשאר מרכיבי המופע.

בשנת 1963 עזב אלוני את "הבימה" והקים יחד עם אבנר חיזקיהו ויוסי בנאי את תיאטרון "העונות". על תפקידיו כמחזאי ובמאי נוספו אז תפקידי המעבד, המתרגם והמנהל אמנותי. בשנתיים בהן פעל התיאטרון, עד לסגירתו בשנת 1965, עלו בו שש הפקות: *הנסיכה האמריקאית* (פברואר 1963), מחזה ובימוי של אלוני; *ארלקינו* (מארס 1963), תרגום ועיבוד של המחזה של ליאון כץ בבימוי של אלוני; *סאמי ימות בשש* (מארס 1964) מאת קן יוז, בתרגומו של עידוא בן-גוריון ובימויו של ארנון אדר; *עסקי נישואים* מאת אנטון צ'כוב (יוני 1964), תרגום ובימוי של אלוני; *אל תגעו בניימן* מאת שבתאי טבת (אוקטובר 1964), בימוי של אלוני; *רביזור* מאת גוגול (אוגוסט 1965), תרגום ובימוי של אלוני.

הנסיכה האמריקאית, יצירה מקורית ונועזת יותר מכל מה שהוצג באותן שנים בתל-אביב, היתה הצגת הדגל של תיאטרון "העונות" וביטאה באופן ברור את החזון התיאטרוני של אלוני. בראש וראשונה היתה זו חגיגת העברית הפיוטית של אלוני, שפה רוויית דימויים, צבעים, צלילים ואפקטים, שהפכה מאז לסימן ההיכר שלו. אמנם ניתן היה לגלות מרכיבים של שפה מיוחדת זו גם באמור *מכל המלך*, שבו היא נבנתה כהד לטקסט התנ"כי, וגם בכגדי *המלך*, שבו שימשה חיבור בין האגדה למציאות, אך בהנסיכה האמריקאית גובשו כל מרכיביה והוענקו לה אופי וחיים ייחודיים משלה. גם ברובד של ההצגה ניתן לדבר על מספר התגליות ונקודות מפנה: "הולדתם" של שני השחקנים אבנר חיזקיהו ויוסי בנאי כשחקניו

המובהקים של אלוני, בסגנון משחקם, בסטאקטו המילולי שלהם, בשפת הגוף המיוחדת ובאינטראקציה שפיתחו ביניהם; והתגבשותה של שפת במה ייחודית שצמחה בעבודה משותפת בין אלוני ויוסל ברגנר. למרות הביקורות וההתלהבות של אנשי המקצוע, חשפה ההתקבלות של *הנסיכה האמריקאית* את הקושי של הקהל לעכל את המחזה וההצגה. בשנת 1981 אלוני העלה גירסה חדשה של המחזה בתיאטרון "הבימה". השינויים העיקריים בגירסה זו היו הוספת פרולוג (המכיל את מיתוס פרספונה, שהיה חבוי ומרומז בלבד בעלילת הגירסה הראשונה) והוספת דמויות משנה (נגן גיטרה המלווה את ההצגה, ודייגו, אמיליו ופדרו - פועלים באולפן הסרטים), המשמשות מעין מקהלה הבונה על הבמה את הממשות הערטילאית של עולם הקולנוע.

באפריל 1964, במקביל לפעילותו בתיאטרון "העונות", ביים אלוני בתיאטרון "הקאמרי" את *המהפכה או התרנגולת*. עלילת המחזה העוסק בשלטון ושחיתות, כאוס וסדר, נעורים וזקנה, התבססה על סיפורו של מרק טוויין "המהפכה הגדולה בפיטקריין". ההצגה התקבלה באי-הבנה של הקהל וברגשות מעורבים של הביקורת. שוב ושוב חזרה הטענה, שמחזותיו של אלוני אינם מתאימים לקהל הרחב. המחזה הקצר *הכלה וצייד הפרפרים* נכתב על-פי סדרת תמונות של יוסל ברגנר, שגם עיצב את התפאורה והתלבושות בהצגה שביים אלוני בתיאטרון "בימות" בינואר 1967. גילה אלמגור שיחקה את הכלה שנמלטה מחתונתה, ויוסי בנאי שיחק את צייד הפרפרים שלא צד אף פרפר בביקוריו השבועיים בגן. ההצגה התקבלת בהתלהבות, והמחזה שהתחבב על הקהל הוצג פעמים נוספות - בתיאטרון "בית לסיין" בשנת 1981, בתיאטרון "הקאמרי" בשנת 1991, כולן בבימוי המחבר. להפקה של 1981 צירף אלוני מחזה קצר נוסף, *הנפטר מתפרע*, שעלילתו מתרחשת עשר שנים לאחר סיום *הכלה וצייד הפרפרים*, וגם בו השתתפו גילה אלמגור ויוסי בנאי.

בשנת 1969 שב אלוני לתיאטרון "הבימה" עם המחזה *דודה ליוה*, אותו הגדיר "מלודרמה ישראלית". בעלילת המחזה, המתרחשת בסתיו 1966 "בגן ובטרקלין של בית ליוה בלנק, המרוחק קילומטרים אחדים מאחת המועצות המקומיות בישראל", שיבץ אלוני תבניות דרמטיות מן המחזאות העולמית על-מנת לעצב מציאות ישראלית כמעשה מסוגנן, פיוטי וצבעוני. המחזה שהוצג בינואר 1969 בבימויו של המחזאי הפך להצגה מרהיבה. ההצגה התקבלה בהתלהבות רבה על-ידי הקהל והביקורת. גם אלה שמצאו פגמים במחזה היללו את ההצגה, את השחקנים ואת שפת הבמה, וכולם שיבחו את הופעתה ומשחקה של חנה רובינא.

באוקטובר 1970 עלה המחזה *נפוליון - חי או מת!* בתיאטרון "בימות". במחזה המשלב אירועים היסטוריים עם עלילות בדיוניות, מתרוצצות דמויות מעולם התוהו, צללים וכפילים של דמויות היסטוריות ודמויות מן הקומדיה דל'ארטה, המנסות לחיות מחדש, בתיאטרון, את הרגעים הגדולים ואת הטעויות הגדולות של חייהן.

המחזה *הצוענים של יפו* עלה בתיאטרון "הבימה" באוקטובר 1971. במחזה שעלילתו מתרחשת במועדון הלילה "זינגרה" ביפו, משתקפים ומתעמתים תיאטרון ומוות, אמנות ומלחמה. המופע של הצוענים, הלהטוטים, הכשפים והדוב הרוקד נחשפים כתחפושות ברגע האמת, שבו מתגלה סמול, הרוצח,

עם תת- מקלע. ההצגה התקבלה בהתרגשות רבה, אך היה גם מי שהגדיר את ההצגה ככישלון, כנסיגה וכאיבוד דרך.

ההצגה *שעיר אחד לעזאזל* עלתה על במת תיאטרון "הקאמרי" ביולי 1973. במחזה שילב אלוני את התבנית הפולחנית של השעיר לעזאזל, במסגרת עלילת ריגול בינלאומי. המרגל, המחליף מסיכות כשחקן, הוא ה"טרגוס" המושלך על-מנת לכפר על החברה שבחרה בו, במופע מוות המתרחש במרתף של תיאטרון עזוב באמסטרדם. מן הביקורות ניתן ללמוד על עושרה הפרפורמטיבי של ההצגה, אך גם על נתק מוחלט בין המחזה להצגה, ובין הבמה לקהל.

אדי קינג, מחזה מודרני על-פי *אדיפוס המלך* של סופוקלס, הוצג בתיאטרון "הבימה" במאי 1975. ההצגה זכתה לביקורות קשות. בראש וראשונה הותקף המחזה. אלוני הואשם באי-ציות לחוקי המסורת האריסטוטלית, באי-כבוד לתבנית הטרגדיה, בעיצוב דמויות שטוחות, בלהטוטים דרמטיים ריקים. גם ההצגה זכתה לביקורת אכזרית, ומהרשימות והמאמרים שנכתבו לאחר הבכורה מסתמן שבר גדול. ברגע אחד נשכחו כל הישגיו של אלוני כמחזאי וכבמאי, והטענות הקשות שהעלו המבקרים העמידו בסימן שאלה את כל פעילותו התיאטרונית. הם תקפו את שיטת עבודתו בתיאטרון, את משך החזרות ואת עלות ההפקה. אדי קינג הוא המחזה האחרון שאלוני כתב וביים. האמון שנתן בו התיאטרון והחירות שאפשרה לו ליצור בתנאיו שלו, אבדו כתוצאה מן השילוב הקטלני בין כשלון ההצגה אצל הקהל וההטחות הקשות של הביקורת.

בשנת 1986, תחת הנהלתו האמנותית של עומרי ניצן, החלו ב"הבימה" בחזרות על מחזהו של אלוני *האם יש מקקים בארץ ישראל?* אך החזרות הופסקו לאחר מספר חודשי עבודה. בשנים שלאחר מכן המשיך אלוני בפעילות תיאטרונית ענפה. גם לאחר שסר חינו כמחזאי-במאי, גם לאחר הכישלון הצורב של אדי קינג ושל *הנפטר מתפרע*, גם לאחר שהופסקו החזרות על המחזה האחרון, הוא המשיך לכתוב, לביים ולתרגם. הוא תרגם בקצב מוגבר, חזר לשמש כחבר בוועדה האמנותית של תיאטרון "הבימה" תחת ניהולו של שמואל עומר, והמשיך לכתוב גרסאות חדשות למחזותיו. את הגירסה הסופית של *נפוליון - חי או מת!* כתב בעקבות עיבוד שעשה דורי פרנס להצגה בסטודיו של ניסן נתיב, וכשנפטר היה בעיצומה של כתיבה מחודשת של המערכה השנייה של *זודה ליוזא*.

אלוני תרם תרומה ייחודית ומשמעותית גם לפריחתה של "הבמה הקלה" בתרבות הישראלית של שנות השישים והשבעים. הוא כתב וביים מופעי בידור למיטב האמנים והזמרים של התקופה. הוא כתב וערך את קטעי הקישור במופע של שמעון ישראלי *לחם ושעשועים* (1962) שביים אפרים סטן, וכתב וביים שתי תכניות של להקת "הגשש החיוור": *סינמה גשש* (1967) ו*קנטטה לישווארמה* (1969). במערכונים ובשירים של שתי תכניות אלו הבריקה העברית שיצר באמצעות העושר והצבעוניות של הדימויים הלשוניים, ההטמעה של ביטויים שגורים בהקשרים מפתיעים, משחקי מילים ולשון נופל על לשון. כל אלה מילאו אוויר במפרשיה של העברית שנשמעה מן הבמה, ועד מהרה הפכו גם לממד נוסף של העברית המדוברת. עם יוסי בנאי עבד על מופעים רבים: הוא תרגם, כתב את קטעי הקישור וביים את מופעי היחיד של בנאי *אין אהבות שמחות - ערב שירי ז'ורז' ברסאנס* (1969), *מאזן אהבות* (1976) ו*שירים מן הקיץ של החורף שעבר* (1977), ואת המופעים שהעלה יחד עם השחקנים אילי גורליצקי (*חכמים*

בלילה, 1968) ורבקה מיכאלי (נישואין נוסח גירושין, 1973). הוא כתב וביים את המופע של בקי פריישטט תמיד אשה (1975), את המופע של שייקה אופיר שמחת קבצנים (1984), ואת מופע הבידור שפריץ בביצוע להקת "ילדי המבחנה" (1989).

כמתרגם אלוני תרם רבות להעשרת הרפרטואר של התיאטרון הישראלי, משנת 1957, עת תרגם לתיאטרון "הבימה" עיבוד של יומנה של אנה פרנק, ועד לשנת 1998, כאשר תיאטרון "בית לסין" העלה את תרגומו למחזה של גולדוני התאומים הוונציאנים, בבימויו של מיכאל גורביץ'. מן הקלאסיקה העולמית תרגם מחזות מאת אריסטופנס, שקספיר, מולייר, גולדוני, פיידו, גוגול, ומחזות קצרים מאת צ'כוב. וממיטב מחזאות המאה העשרים תרגם: מצרפתית מחזות מאת קוקטו, אנואי, יונסקו, פליסיאן מרסו, מרסל פאניול, ז'אן-קלוד קרייר ויסמינה רזא, מאנגלית מחזות מאת או'ניל, אוקייסי, סינג', סיימון גרי, ווסקר, סטופרד, סיימון ומייקל פריין, מאיטלקית מחזות מאת דריו פו, ג'וליו סקארניצי' ורנזו טאראבורזי, ומגרמנית מחזה אחד של ברכט, חזיונות סימון מאשאר. אלוני לא עסק בתרגום לשם תרגום, ומעולם לא שרטט קו גבול ברור התוחם בין תרגום לעיבוד. עבודת התרגום היתה עבורו חלק בלתי-נפרד מהיצירה התיאטרונית, שמטרתה הפיכת המחזה להצגה. הוא תרגם טרגדיות וקומדיות, דרמות ופארסות, שירים ופזמונים, את הליברית לאופרה הקונסול מאת ג'אן-קרלו מנוטי ואת הטקסטים למופע המוסיקלי שכתב טום סטופרד, כל ילד טוב ראוי לקצת חסד.

יצירתו של אלוני זיכתה אותו בפרסים רבים, בין השאר פרס גנסין (1954), פרס ביאליק (1983), פרס רוזנבלום (1994), פרס עדה בן נחום (1994), פרס הוקרה מטעם אמ"י (1996) ובשנת 1996 זכה בפרס ישראל.

